

JAARBOEK VOOR
MUNT- EN PENNINGKUNDE

47

1960

KON. NED. GENOOTSCHAP VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE
AMSTERDAM

Commissie van Redactie: Dr. H. Enno van Gelder, Voorburg;
Dr. A. Gorter, Bilthoven; O. N. Keuzenkamp-Roovers, Groningen;
Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta, Amsterdam.

Alle correspondentie betreffende redactie en administratie te richten
aan het secretariaat: Zeestraat 71B, 's-Gravenhage.

DRIEGULDENS, GULDENS EN HALVE GULDENS VAN UTRECHT

door

Dr. H. J. van der Wiel

De Staten van Utrecht besloten 17/27 februari 1681 tot de aanmaak van de zgn. Staten-munten, en aanvaardden in mei daaraanvolgend het Hollandse voorschrift hiervoor. Hiermee onderstreepten zij nog eens hun reeds vroeger ingenomen standpunt inzake de nieuwe, door Holland gepropageerde muntregeling voor de Republiek, die de bedoeling had een uniforme „standpenning” in te voeren.

Hoe na jarenlange, moeizame onderhandelingen eerst een voorlopige regeling werd bereikt, ook aanvaard door Utrecht, Gelderland en Overijssel, en tenslotte in april 1694 de Staten-Generaal eindelijk een algemene regeling konden afkondigen, vindt men deskundig beschreven in de monografie van Enno van Gelder¹.

In de periode vóór de algemene invoering (1680—1694) werden stukken geslagen van 3, 2, 1 en ½ gulden, met op de voorzijde het gekroonde wapenschild van de provincie, waarnaast de waarde-aanduiding, en op de keerzijde een staande Minerva die met de linkerarm rust op een boek dat op een sokkel staat, terwijl haar rechterhand een speer met vrijheidshoed vasthoudt. Als omschrift leest men: HANC TVEMVR HAC NITIMVR, hetgeen men kan vertalen als: „Haar beschermen wij op haar steunen wij”. Na de algemene invoering van de Staten-driegulden als standpenning, dus vanaf 1694, wordt het provinciale wapen op de vz. van de driegulden en zijn onderdelen vervangen door het generaliteitswapen.

Nauwkeurige bestudering van de Utrechtse drieguldens, guldens en halve guldens (tweeguldenstukken zijn daar nooit geslagen) laat zien dat de invloed van de muntmeesters op het uitwendig aspect van de munten zeer gering is geweest. Ze tonen geen van alle een muntmeestersteken (mmt). Nu was dat in Utrecht nauwelijks een vast gebruik. A. van der Heyde (1674—1677) was de eerste muntmeester die een mmt (lam met vaandel) gebruikte. Zijn opvolgers J. van Romond (1679—1709) en S. van Romond (1710—1732) voerden als mmt. een vijfbladige rozet;

H. M. Eyk (1732—1734) had een afgeknotte eik als mmt, en diens opvolger J. van Romond (1734—1738) weer een vijfbladige rozet. Na 1738 ziet men wederom op geen enkele Utrechtse munt een mmt.

Daarentegen zal het blijken dat het optreden van nieuwe stempelsnijders steeds merkbaar is. Hierbij moet men in het oog houden dat het stempel gewoonlijk werd gemaakt met behulp van losse poinçoenen, en dat een nieuwe stempelsnijder — een historisch juistere naam is ijzersnijder — uit overwegingen van zuinigheid bij het maken van een stempel vaak gebruik maakte van oude, nog bruikbare poinçoenen. Dit blijkt ook uit de navolgende beschrijving van de munten. Alle beschreven stukken zijn door mij persoonlijk gezien (Pl.VII—VIII).

Driegulden (gehalte 0,920; gewicht 31,84 g)

Type 1 Vz. provinciewapen zonder hartschild, gedekt door vijfbladige kroon, met in de kroonband 17 juwelen, die als volgt gerangschikt zijn: rechthoek - punt - ruit - punt - rechthoek enz.; langs de bovenrand 18 parels; naast het schild de waarde-aanduiding: 3—G.

Kz. Minerva, staande op een gespikkelde ondergrond; in het jaartal, dat midden op de sokkel staat, romeinse I, daaronder een rozet. Omschrift HANC TVEMVR HAC NITIMVR. Geen muntteken.

Ongerand. (Verk. 110—1)

*1 1681 Vz. MO·NO·ARGENT·ORDIN·TRAI·

Type 2 Vz. Geheel als voren, maar jaartal boven de kroon.

Kz. Minerva iets plomper; sokkel zonder jaartal, met rozet in het midden.

Ongerand. (Verk. 110—3).

2 1682 MO·NO·ARGENT·ORDIN·TRAI·

3 1683 " " " " "

4 1686 " " " " "

5 1687 " " " " "

6 1689 " " " " " in kroonband 9 juwelen

Type 1 wijkt van het Hollandse voorbeeld af door de plaatsing van het jaartal; het stempel van type 2 is geheel overeenkomstig de Hollandse instructie. De processen-verbaal van de muntbus-Openingen laten niet toe te berekenen hoeveel exemplaren van ieder jaar apart geslagen zijn. In totaal werden van 1681 tot en met 1689 niet minder dan 432.085 drie-

guldenstukken geslagen; de oplaag van 1689 is wel bekend (20.785), en was vermoedelijk kleiner dan die der andere jaren.

Na de algemene invoering van de zilveren standpenning zien we een ingrijpende verandering van de beeldenaar:

Type 3 Vz. Generaliteitswapen, gedekt door blanke koninklijke kroon, met in de kroonband negen juwelen, beurtelings recht-hoekig en ruitvormig; naast het schild de waarde-aanduiding' 3—GL

Kz. als type 2 maar Minerva staat verder van de sokkel weg; geen ondergrond; jaartal in de afsnede; vanaf 1714 staat een muntteken (stadswapen van Utrecht, onderveld niet gearceerd) naast de hoed.

Ongerand. (Verk. 111—1).

7	1694	MO·ARG·ORD·FAED·BELG·TRAI					Kleine hoogstaande L in GL en in kroonband 17 juwelen, zoals bij type 1.
7a	1694	"	"	"	"	"	Normale waarde-aanduiding.
8	1695	"	"	"	"	"	" " "
9	1696	"	"	"	"	"	" " "
10	1697	"	"	"	"	"	" " "
10a	1697	"	"	"	"	TRAI·	" " "
11	1714	"	"	"	"	"	3—GL; punt achter jaartal.
11a	1714	"	"	"	"	TRAI	3—G ; " " "
12	1715						Niet bekend; 104.550 geslagen.
13	1719	"	"	"	"	TRAI·	3—GL; punt achter jaartal.
13a	1719	"	"	"	"	TRAI	" ; " " "
14	1721	"	"	"	"	"	" ; " " "

De vraag naar drieguldenstukken was kennelijk niet groot; in 1714 werden er nog 541.635 geslagen, het volgend jaar werd het aantal beperkt tot 104.550, in 1719 tot 13.000, en in 1721 werden er nog slechts 4075 geslagen. En dan duurt het 42 jaar vóór men er toe overgaat nieuwe drieguldenstukken te maken.

Type 4 Vz. als type 3, maar kleinere leeuw in het generaliteitswapen; de kroon heeft ook relatief kleinere fleurons en is van boven ingebogen; langs de bovenrand 20 parels; waarde-aanduiding 3—GL; FOED i.p.v. FAED; nieuw lettertype, o.a. herkenbaar aan

de afgeschuinde bovenkant van de A en aan de gespleten neerhaal van de G; dubbele punt als interpunctie.

Kz. als type 3, maar kleiner en ingebogen muntteken; lettertype als op vz.; streep onder Minerva, die zich door kleinere vederbos, andere drapering van het kleed en andere stand van de linker arm onderscheidt van het vorige type; arabische 1 in het jaartal, dat nu niet meer gevolgd wordt door een punt; het roosje op de sokkel staat in een cirkel.

Kabelrand. (Verk. —).

*15	1763	MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI.	
16	1764	" " " " " "	
17	1785	" " " " " "	
17a	1785	" " " " " "	kleinere letters, gelijkvormig.
18	1786	" " " " " "	" " "
19	1791	" " " " " "	" " "

Type 5 Vz. ander wapen, gemakkelijk te herkennen aan het feit dat het zwaard de bovenkant van het schild niet raakt; zelfde lettertype als no. 15, ook verder geheel als type 4.

Kz. geheel als type 4, letters als op vz.

Kabelrand. (Verk. —)

19a	1791	MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI.	
20	1792	" " " " " "	
21	1793	" " " " " "	
22	1794	" " " " " "	
22a	1794	" " " " " "	blanke sokkel
*23	1795	" " " " " "	

Type 6 Vz. als type 5, maar kleinere letters van ander type (bovenkant van de A loopt horizontaal, neerhaal van de G niet gespleten); andere vorm van de 3 (de schreef van de bovenhaal steekt naar beneden uit, niet naar boven zoals bij type 4 en 5); het zwaard raakt het schild.

Kz. andere Minerva, waarvan de linker hand nu rust op het boek, en de heup niet raakt, terwijl links de mouwplooiën korter zijn, en er ook meer zijn aangegeven; roosje op sokkel staat in een ovaal.

Kabelrand. (Verk. —, Schulman 87a)

23a	1795	MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI. ²	
-----	------	---	--

Vanaf 1785 zijn er in totaal 5.349.036 drieguldens geslagen; de kleinste oplaat is die van 1791 (61.670 stuks).

Gulden (gehalte 0,917, gewicht 10,61 g)

Aangezien in veel meer jaren guldens dan drieguldenstukken zijn geslagen, geeft de bestudering van de serie guldens ons een betere informatie over het tijdstip van de met opzet aangebrachte veranderingen in de stempels. De tekening is, afgezien van de waarde-aanduiding, gelijk aan die van de drieguldenstukken.

Vóór de algemene invoering van de zilveren standpenning werden in vijf jaren guldens geslagen, voor het eerst in 1681. De munten van deze jaargang zijn alle van één, bijzonder fraai uitgevoerd, stempel.

Type 1 Vz. provinciewapen zonder hartschild, gedekt door vijfbladige kroon, met in de kroonband 17 juwelen, als op de driegulden type 1; naast het schild de waarde-aanduiding I—G Kz. Minerva staande op een gespikkelde ondergrond; in het jaartal, dat midden op de sokkel staat, romeinse I; onder het jaartal een rozet; omschrift als op de driegulden; geen muntteken.

Ongerand. (Verk. 110—4)

1 1681 MO·NO·ARGENT·ORDIN·TRAI

Type 2 Vz. als voren, maar jaartal boven de kroon.

Kz. als type 1, maar geen jaartal op sokkel, rozet in het midden.

Ongerand. (Verk. 110—4)

2 1682 MO·NO·ARGENT·ORDIN·TRAI

3 1683 " " " " "

4 1684 " " " " "

5 1687 " " " " "

in de kroonband slechts negen juwelen, beurtelings recht-hoek en ruit

Na 1694 zien we dezelfde veranderingen als bij de drieguldenstukken optreden:

Type 3 Vz. Generaliteitswapen, gedekt door blanke koninklijke kroon, waarvan de middelste fleuron de bovenrand wel raakt

maar er niet met een band aan bevestigd is. In de kroonband negen juwelen, zoals bij nr. 5, en langs de bovenrand 14 parels; ander omschrift; geen jaartal boven de kroon.

Kz. als type 2, maar iets plompere Minerva; geen ondergrond; in de afsnede jaartal, vanaf 1706 gevolgd door punt; vanaf 1712 naast de hoed muntteken, waarvan onderveld niet gearceerd.

Ongerand (Verk. 111—2)

6	1697	MO·ARG·ORD·FAED·BELG·TRAI	I-GL
6a	1697	„ „ „ „ „ „	„ kleinere Minerva
7	1698	„ „ „ „ „ „	„
7a	1698	„ „ „ „ „ TRAI	„
8	1701	„ „ „ „ „ „	„
8a	1701	„ „ „ „ „ „	„ jaartal over 1697
8b	1701	„ „ „ „ „ „	Geen waarde-aanduiding, alleen in goud geslagen
9	1703	„ „ „ „ „ „	I-GL
10	1704	„ „ „ „ „ „	„
10a	1704	„ „ „ „ „ „	I-GL
11	1705	„ „ „ „ „ „	„
11a	1705	„ „ „ „ „ „	I-GL
11b	1705	„ „ „ „ „ „	I-GL
12	1706	„ „ „ „ „ „	„ punt achter jaartal
12b	1706	„ „ „ „ „ „	I-GL punt achter jaartal
*13	1712	„ „ „ „ „ TRAI	I-GL punt achter jaartal mt. stadswapen
14	1713	„ „ „ „ „ „	„ als nr. 13
14a	1713	„ „ „ „ „ „	I-GL „ „ „
14b	1713	„ „ „ „ „ „	I-G „ „ „
14c	1713	„ „ „ „ „ „	I-G „ „ „
14d	1713	„ „ „ „ „ „	I-G geen punt achter jaartal, mt. stadswapen
15	1714	„ „ „ „ „ „	I-G punt achter jaartal, mt. stadswapen
15a	1714	„ „ „ „ „ „	I-G als nr. 15

16	1715	MO·ARG·ORD·FAED·BELG·TRAI	I-G	punt achter jaartal, mt. stadswapen
17	1716	" " " " " " "	" " " "	" " " "
Type 4		Vz. als type 3, maar andere spelling (FOED). Kz. als type 3. Alle met mt., waarvan onderveld niet gearceerd. Ongerand. (Verk. —). Slordige slag, vooral sedert 1734.		
18	1717	MO·ARG·ORD·FOED·BELG·TRAI	I-G	punt achter jaartal
19	1718	" " " " " " "	" " " "	" " " "
20	1719	" " " " " " "	" " " "	" " " "
21	1720	" " " " " " "	" " " "	" " " "
22	1721	" " " " " " "	" " " "	" " " "
22a	1721	" " " " " " "	" " " "	" " " " maar gespikkelde kroon
23	1723	" " " " " " "	" " " "	als nr. 18
^23bis	1724	" " " " " " "	" " " "	" " " " (alleen bekend in goud)
24	1725	" " " " " " "	" " " "	" " " "
25	1727	" " " " " " "	" " " "	" " " "
26	1729	" " " " " " "	" " " "	" " " " (alleen bekend in goud)
27	1734	" " " " " " "	" " " "	punt achter jaartal; lint van pijlenbundel heeft één vrij eind. Geen parels tussen de fleurons.
28	1735	" " " " " " "	" " " "	als nr. 27
29	1736	" " " " " " "	" " " "	" " " "
29b	1736	" " " " " " "	I-G.	" " "
30	1737	" " " " " " "	I-G	als nr. 27, maar geen punt achter jaartal
31	1738	" " " " " " "	" " " "	als nr. 30

Type 5 Vz. als type 4, maar ander wapen, de beter uitgevoerde leeuw heeft slankere poten; andere kroon, de middelste fleuron van de hogere kroon is met een band bevestigd aan de bovenrand en langs de bovenrand staan 22 parels, de kroonband toont 17

juwelen, afwisselend rechthoek, kleine punt, grote punt, kleine punt, rechthoek etc.; fraai en regelmatig randschrift; dubbele punten als interpunctie. Waarde-aanduiding I-G; geen punt achter jaartal.

Kz. als type 4, maar zelfde letters als vz.; Minerva 2 mm groter met een voetstreep, en een kleinere en strakker getekende hoed; smallere sokkel met twee wingerdblaadjes en een rozet als versiering; muntteken heeft in het onderveld duidelijke verticale arcering.

Ongerand (behalve nr. 32 en 34a). (Verk. —)

32	1739	MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI.	gespikkelde kroon; kabelrand (alleen in goud)
33	1748	„ „ „ „ „ „	blanke kroon
34	1749	„ „ „ „ „ „	„ „
34a	1749	„ „ „ „ „ „	„ „ Kabelrand
35	1750	„ „ „ „ „ „	„ „

Type 6 Vz. als type 5, maar iets andere blanke kroon met 20 parels langs de bovenrand en 9 juwelen in de kroonband; arabische 1 in plaats van romeinse I; andere letters, gemakkelijk te herkennen aan de gespleten neerhaaf van de G, en de afgeschuinde bovenkant van de A.

Kz. als type 5, maar zelfde letters en arabische 1 als op de vz.; iets andere Minerva, met naar buiten gedraaide rechter voet, naast een gespikkelde en concave sokkel, waarop in het midden in een cirkel een rozet staat; het schildje van het mt is naar onderen toegespitst, en aan de zijanten ingebogen. Kabelrand. (Verk. —)

36	1760	MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI.	Kabelrand naar links gewonden.
36a	1760	„ „ „ „ „ „	Rechtsgewonden kabel.
37	1762	„ „ „ „ „ „	Linksgewonden kabel.
37a	1762	„ „ „ „ „ „	Rechtsgewonden kabel, zoals alle volgende.
38	1763	„ „ „ „ „ „	
39	1764	„ „ „ „ „ „	
*40	1765	„ „ „ „ „ „	(geslagen 1740 stuks)
41	1775	„ „ „ „ „ „	
42	1776	„ „ „ „ „ „	

43	1780	MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI.	
44	1781	„ „ „ „ „ „	
45	1782	„ „ „ „ „ „	
46	1785	„ „ „ „ „ „	
47	1786	„ „ „ „ „ „	
48	1787	„ „ „ „ „ „	
49	1788	„ „ „ „ „ „	
49a	1788	„ „ „ „ „ „	Letters kleiner, van gelijk type.
50	1789	„ „ „ „ „ „	
51	1790	„ „ „ „ „ „	
52	1791	„ „ „ „ „ „	Letters als 49a.
53	1792	„ „ „ „ „ „	„ „ „ „
54	1793	„ „ „ „ „ „	„ „ „ „
55	1794	„ „ „ „ „ „	„ „ „ „
55a	1794	„ „ „ „ „ „	„ „ „ „ , rozet in ovaal.
56	1795	„ „ „ „ „ „	„ „ „ „

Type 7 Vz. als type 6, maar romeinse I in waarde-aanduiding en ander lettertype; onvertakte neerhaal van de G, rechte bovenkant van de A, dikkere middenbalk van de E, rondere O.
Kz. als type 6, maar zelfde lettertype als op de vz.; andere Minerva, waarbij vooral opvalt dat de linker hand het kleed raakt, en de verticale plooiën in het gewaad veel duidelijker zijn; rozet op sokkel in ovaal (als 55a).
Kabelrand. (Verk. —)

57 1798 MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI. (geslagen 16.300 stuks)

58 1799 MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI. (geslagen 38.100 stuks)³

Het is niet mogelijk op te geven hoeveel guldens ieder jaar geslagen zijn. Besier² heeft op grond van de processen-verbaal van de muntbus-openingen berekend hoeveel guldens per periode van ongeveer vier jaar geslagen zijn, en merkt daarbij al op dat de cijfers niet geheel juist zijn omdat meermalen het aantal stukken van één soort zodanig wordt bepaald dat twee stukken van de halve waarde als één heel stuk worden opgegeven. Bovendien maakte hij enkele rekenfouten welke mijn vader heeft kunnen corrigeren.

Zoals reeds vermeld, komt de gulden van 1681 niet in de muntbus voor, maar voor de overige typen is het mogelijk het aantal geslagen exemplaren ten naaste bij op te geven:

type 2:	148.305
type 3:	3.296.000
type 4:	5.074.000
type 5:	192.556
type 6:	3.000.000
type 7:	54.400

Over de huidige zeldzaamheid zeggen deze getallen niet veel. De heer Beuth heeft bij een groot aantal openbare en particuliere collecties notities gemaakt over de aanwezige jaartallen en varianten, en hij was zo vriendelijk mij in de gelegenheid te stellen van deze aantekeningen gebruik te maken. Hoewel er natuurlijk meer guldens bestaan dan door ons gezien zijn, wil ik toch enkele getallen noemen om aan te geven hoe weinig stukken soms bewaard gebleven zijn: van de gulden van 1798 zijn ons slechts 6 van de 16.300 geslagen exemplaren bekend, dat is 0,036 %, en van 1799 kennen wij er 9 (0,045 %) van de 19.976. En dan mogen we geredelijk aannemen dat er juist van de laatst-geslagen jaartallen de meeste exemplaren bewaard gebleven zijn.

Halve gulden

Vóór de algemene invoering van de zilveren standpenning werd alleen in 1682 een halve gulden geslagen. Wellicht ten overvloede moge hier vermeld worden dat het 10-stuiverstuk, dat Verkade afbeeldt op plaat 107-3, niet bestaat. In 1681 werden geen halve guldens geslagen, en het baart dan ook geen verwondering dat de eerste halve gulden veel overeenkomt met type 2 van de drieguldens en guldens.

Type 1 Vz. provincie-wapen zonder hartschild, gedekt door een vijfbladige kroon, die in de kroonband 17 juwelen toont, als op de driegulden type 1. Boven de kroon staat het jaartal, terzijde van het wapen de waarde-aanduiding, beide met romeinse I.
Kz. Minerva staande op een gespikkelde ondergrond naast een sokkel die in het midden met vijfbladig roosje is versierd.
Geen mt.
Ongerand. (Verk. 110—5)

*1	1682	MO·NO·ARGENT·ORDIN·TRAI	IO—ST (8815 stuks)
1a	1682	MO·NO·ARGENT·ORDIN·TRAI	Geen waarde-aanduiding. Alleen in goud bekend

Blijkbaar was er weinig vraag naar deze stukken, want pas 58 jaar later verschijnt de volgende halve gulden. Wel bestaat een gouden afslag van een stempel voor een halve gulden van 1724:

Type 2 Vz. generaliteitswapen gedekt door blanke kroon waarvan de middelste fleuron de bovenrand wel raakt, maar er niet met een band aan bevestigd zit; langs de bovenrand 16 parels, in de kroonband 9 juwelen.

Kz. staande Minerva waaronder jaartal gevolgd door punt; geen ondergrond; op de sokkel een roosje; niet gearceerd muntteken naast de vrijheidshoed.

Ongerand. (Verk. —)

2 1724 MO·ARG·ORD·FOED·BELG·TRAI $\frac{1}{2}$ —G

Type 3 Vz. als type 2, maar gespikkelde kroon, waarvan de middelste fleuron met een band aan de bovenrand is bevestigd; langs de bovenrand 22 parels; vlakkere en beter gesneden letters. 17 juwelen in de kroonband, als op de gulden van 1739; dubbele punten als interpunctie.

Kz. als type 2, maar voetstreep onder Minerva, meer concave sokkel met twee wingerdblaadjes als versiering; geen punt achter het jaartal; onderveld van het mt verticaal gearceerd. Kabelrand. (Verk. 111—4)

*3 1740 MO·ARG·ORD·FOED·BELG·TRAI. $\frac{1}{2}$ —GL

Deze munt is kennelijk geschroefd, en het stempel is goed verzorgd en lijkt heel veel op dat van de gulden van 1739. In het proces-verbaal van de muntbus-opening wordt dit stuk niet vermeld, zodat we niet weten hoeveel er geslagen zijn. In een behoefte zal hij wel niet voorzien hebben, want het duurt nog tien jaar voor er weer een halve gulden geslagen wordt.

Type 4 Vz. als type 3, maar kleinere, doch gelijkvormige letters; blanke kroon die in het middenste deel van de bovenrand is uitgeboid; langs de bovenrand 20 parels; jaartal boven de kroon; X—S. i.p.v. $\frac{1}{2}$ —GL

Kz. als type 3, maar zelfde letters als vz.; kortere voetstreep, die niet voorbij de speer komt; op de sokkel punten i.p.v. de wingerdblaadjes.

Kabelrand. (Verk. 111—5)

4	1750	MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI.	X-S ^T
5	1751	" " " " " "	"
6	1755	" " " " " "	"
7	1756	" " " " " "	"
*8	1757	" " " " " "	"
9	1758	" " " " " "	"

Na deze korte serie duurt het weer tien jaar voordat er halve guldens worden aangemunt, die dan weer van een andere tekening zijn.

Type 5 Vz. als type 4, maar arabische 1 in jaartal, en ander lettertype, zoals op de gulden van 1760. Wisselende hoogte van T in S^T

Kz. als type 4, maar letters als op vz., Minerva staat verder van de sokkel en heeft een naar buiten gedraaide rechter voet, slankere concave sokkel met in het midden een rozet omgeven door een cirkel, ingebogen muntteken zoals op de guldens van type 6.

Rechtsgewonden kabelrand. (Verk. —)

10	1759	MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI.	
11	1760	" " " " " "	
12	1761	" " " " " "	
13	1762	" " " " " "	
14	1763	" " " " " "	Mt kleiner, zoals op alle volgende.
15	1764	" " " " " "	
16	1765	" " " " " "	
17	1766	" " " " " "	
18	1767	" " " " " "	
19	1768	" " " " " "	
20	1769	" " " " " "	560 stuks geslagen
21	1770	" " " " " "	740 stuks geslagen
22	1771	" " " " " "	
23	1772	" " " " " "	
24	1773	" " " " " "	
25	1774	" " " " " "	
26	1775	" " " " " "	vanaf dit jaar T niet hoger dan S

27	1776	MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI.	
28	1778	" " " " " "	
29	1779	" " " " " "	
30	1780	" " " " " "	
31	1781	" " " " " "	} 6590 stuks geslagen
32	1782	" " " " " "	
33	1783	" " " " " "	
34	1784	" " " " " "	
35	1785	" " " " " "	
36	1786	" " " " " "	

Type 6 Vz. geheel als type 5, maar kleinere en andere letters, zoals op type 6 van de driegulden; de T in de waarde-aanduiding komt niet boven de S uit.

Kz. als type 5, maar letters als op vz.
Kabelrand. (Verk. —)

37	1787	MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI.
38	1788	" " " " " "
39	1789	" " " " " "

Merkwaardigerwijs wordt voor het stempel van 1790 het vorige lettertype weer gebruikt:

Type 5 (herhaald)

40	1790	MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI.
----	------	----------------------------

Type 6 (herhaald)

*41	1791	MO:ARG:ORD:FOED:BELG:TRAI.	
42	1792	" " " " " "	
43	1793	" " " " " "	
44	1794	" " " " " "	
45	1795	" " " " " "	
46	1796	" " " " " "	696 stuks geslagen

Zoals Van der Wiel ⁴aannemelijk heeft gemaakt, zijn de meeste halve guldens alleen geslagen als nieuwjaarspenningen, en werden zij niet in de rekeningen verantwoord. Vandaar dat het aantal geslagen exemplaren niet bekend is. Gouden afslagen van de normale stempels bestaan van de jaren: 1740, 1755, 1760, 1763, 1764, 1773, 1784, 1784, 1787, 1788, 1790, 1791, 1792, 1793 en 1794.

Zgn. kwartgulden

In 1758 en 1759 zijn onder de muntmeester Novisadi tot een aantal van 144.000 stuks nieuwjaarspenningen geslagen, die in grootte en type veel lijken op de kwartgulden van Holland van 1692, maar zonder waarde-aanduiding. De Utrechtse muntmeester volgde hiermee het voorbeeld van zijn Gelderse collega Cramer, die hiermee in 1756 was begonnen. Deze stukjes werden algemeen als kwartgulden aangenomen en gebruikt, hoewel het geen officiële munten waren en de intrinsieke waarde in verhouding tot de gulden te gering was. De Staten-Generaal hebben zich dan ook tegen de aanmaak van deze stukken verzet, en in 1760 een verbod uitgevaardigd penningen te slaan, die het aspect van munten hadden. Hoewel het eigenlijk nieuwjaarspenningen zijn, worden ze gewoonlijk in de muntverzamelingen opgenomen. Ik zag de volgende varianten:

- 1 1758 Vz. gekroond generaliteitswapen; op de middelste boog van de kroon 3 parels, langs de bovenrand 16 parels, in de kroonband 9 juwelen; arabische 1 in jaartal.
Kz. Minerva, met naar buiten gedraaide rechter voet, staat pal tegen de sokkel aan; muntteken recht schildje.
Kabelrand. (Verg. Verk. 111—6)
- *1a 1758 Vz. andere kroon, geen parels op middelste boog.
Kz. als van 1.
- 1b 1758 Vz. kroon als op 1a, maar langs de bovenkant beiderzijds één parel minder.
Kz. Minerva staat veel verder van de sokkel af, haar linker voet raakt de sokkel niet.
- 2 1759 Vz. behoudens het jaartal gelijk aan 1a.
Kz. andere Minerva, ook los van sokkel, maar minder scheefstand van de heup.
- 2b 1759 Geheel gelijk aan de vorige, maar kroon als 1b.
Van nr. 2 komen gouden afslagen voor.

* * *

Men kan zich afvragen welk nut het heeft zulk een uitvoerige beschrijving te geven van de vele varianten die men in een lange serie van drie-gulden, gulden en halve gulden kan vinden. Van sommige jaren bestaan er veel meer stempels dan ik beschreef, slechts te herkennen door nauwkeurige nameting van de plaats van letter- en andere poinçonnen.

Het is a priori nauwelijks aan te nemen dat twee met de hand gemaakte stempels ooit geheel gelijk zullen zijn. Bestudering van dergelijke varianten heeft alleen zin bij ongedateerde munten, ter verkrijging van een inzicht in de chronologische volgorde van de verschillende stempels. In de hierboven gegeven tabellen heb ik alleen die varianten genoemd die te danken zijn aan de opzet of de begaafdheid van de stempelsnijder. De opzet kan een gevolg zijn van een bevel van hoger hand, maar ook een gevolg zijn van de persoonlijke keus van de kunstenaar; diens vaardigheid bepaalt in hoever zijn opzet zal slagen. Bestudering van deze varianten kan bijdragen tot grotere kennis van de muntgeschiedenis, zoals moge blijken uit de navolgende beschouwing der resultaten.

* *
*

De stempels voor de emissie 1681 werden gesneden door Daniel Drappentier te Dordrecht, die als ijzersnijder-generaal hiertoe opdracht heeft gehad. Hij maakte ook de stempels voor de Hollandse en Zeeuwse nieuwe munten, en heeft vermoedelijk instructie gekregen ter bevordering van de uniformiteit munt- en muntmeesterstekens weg te laten. De guldens van 1681 die ik zag zijn onderling zó gelijk, dat ik vermoed dat Drappentier aan de Utrechtse Munt geen losse poinçoenen maar een volledig stempel heeft geleverd. In de emissie 1682 zie ik kleine stempelverschillen die de indruk wekken dat men met losse poinçoenen heeft gewerkt. Het jaartal staat nu boven de kroon, zoals in de Hollandse instructie was voorgeschreven; deze verandering zal zeker ter wille van de uniformiteit zijn ingevoerd. Ook in deze stukken verraadt de hand van Drappentier zich. Kenmerkend voor hem is, naast de fraaie uitvoering van het stempel, de versiering in de kroonband, een opeenvolging van rechthoek-punt-ruit-punt-rechthoek enz., tezamen 17 juwelen voorstellend. Dit zien we ook op zijn Hollandse en Zeeuwse munten. De Utrechtse munt had echter ook een eigen stempelsnijder, Pieter van Cuylenburch (1674—1720), en deze heeft naar het voorbeeld van Drappentier al ras eigen poinçoenen gemaakt. Zijn kroonbandversiering, beurtelings rechthoek en ruit, in totaal 9 juwelen voorstellend, zien we voor het eerst op de driegulden en gulden van 1687.

Bij de nieuwe emissie in 1694 zien we geleidelijk meer afwijkingen optreden: de waarde-aanduiding verandert van G in GL, vanaf 1697 staat achter TRAI een punt op de driegulden, vanaf 1698 ook op de gulden; na 1706 staat achter het jaartal een punt. Deze punten treft men ook op de andere munten van Van Cuylenburch aan. Verder kijkt hij ook in het

lettertype af van Drappentier, hetgeen het beste te zien is aan de vettere G. Tenslotte brengt hij, zoals hij dat op vele andere munten al gedaan had, ook op de nieuwe munten een muntteken aan, het eerst op de gulden van 1712, dan op de eerstvolgende driegulden (1714) en halve gulden (1724). De uitvoering van dit muntteken is op alle munten van Van Cuylenburch gelijk: een eenvoudig schild, met rechte bovenkant en zij-kanten en afgeronde onderkant, door een van linksboven naar rechts-onder verlopende groeve in twee helften verdeeld; de linker helft ligt iets hoger boven het flan dan de rechterhelft, en is niet gearceerd maar geheel effen. Zo vinden we het op de leeuwendaalders van 1674—1697, op de dukatons van 1673—1736, op de halve dukatons van 1670—1680 en op de zilveren dukaten tot 1738. Zijn voorganger, Roelof van Cuylenburch, heeft overigens een vrijwel gelijk muntteken gebruikt, zeker al vanaf 1658.

Het vierde type van de guldens en het daarmee overeenkomende type 2 van de halve guldens wordt gekenmerkt door de wijziging van FAED in FOED. In Utrecht zien we deze spelling voor het eerst op de gulden van 1717, en daarna wordt zij consequent gehandhaafd. Merkwaardigerwijs staat op de drieguldenstukken van 1719 en 1721 nog de oude spelling. De spelling FOED werd voor het eerst ingevoerd door Gelderland, op de gulden van 1703 (de Voogt⁵ 368), en op alle munten sedert 1712; van dit jaar bestaat nog een proef met FAED, zonder waarde-aanduiding, (de Voogt 395b). In 1717 volgt dan Utrecht, in 1735 West-Friesland, in 1763 Zeeland en Overijssel. Alleen de Dordtse munt blijft tot het einde van haar bestaan trouw aan de spelling met AE. Het is dan ook wel zeker, dat de nieuwe spelling niet een gevolg is van een instructie van de Staten-Generaal. Gezien het feit, dat de eenmaal ingevoerde verandering door alle provincies tot aan het eind van de muntslag blijft gehandhaafd, en met het oog op de onwaarschijnlijkheid, dat verschillende stempelsnijders op eigen initiatief eenzelfde spellingsverandering zouden aanbrengen, neem ik aan, dat de muntmeesters hiertoe opdracht hebben gegeven. Zij hadden een grotere eruditie, en zouden zich zeker niet door hun stempelsnijders een andere spelling van het latijn laten opdringen. Over een instructie van de Staten van Utrecht dienaangaande is ons niets bekend.

In 1720 wordt Pieter van Cuylenburch opgevolgd door zijn zoon Roelof, die tevoren al aan de munt werkzaam was, en door zijn vader in het vak was opgeleid. Vermoedelijk is de halve gulden van 1724 wel van zijn hand, terwijl de driegulden van 1721 zoveel gelijk op die van 1714 en 1719, dat ik aanneem, dat hiervoor poinçonnen van de vader zijn gebruikt. In de serie guldens zien we pas in 1734 veranderingen optreden, die een andere hand verraden: de letterpoinçonnen zijn onregelmatig gerangschikt,

kroon en wapen zijn iets anders. Vergelijking met andere munten uit de ambtsperiode van Roelof levert niet veel op: de duiten van 1721, '22 en '24 zijn geheel gelijk aan die van 1711, de zilveren dukaat van 1721 onderscheidt zich in niets van die der vorige jaren, de dukaten van 1722, '25 en '26 (andere heb ik niet gezien) zijn evenmin van andere makelij, en ook de dukaton van 1723 is gelijk aan de dukatons uit de tijd van Pieter van Cuylenburch. Maar vanaf 1729 heeft de dukaton één vrij eind aan het lint van de pijlenbundel, een verandering die in 1734 ook op de gulden werd waargenomen. Ik ben geneigd de guldens van 1734—1738 te beschouwen als eigen werk van de zoon, en die van 1721 tot en met 1729 te zien als samengesteld uit door de vader gemaakte poinçonnen. Als dit juist is, bestaat er alle aanleiding de guldens vanaf 1734 als een apart type te catalogiseren, en Roelof te beschouwen als een minder bekwaam stempelsnijder dan zijn vader. Maar hiertegen pleit, dat het aspect van de dukatons van 1729 tot en met 1736 veel beter is dan dat van de guldens uit dit tijdvak, en dat het niet goed denkbaar is, dat 16 jaar na de dood van Pieter van Cuylenburch nog steeds bruikbare poinçonnen van zijn hand aanwezig waren.

Na het ontslag van Roelof van Cuylenburch (1737) wordt C. van Swinderen tot stempelsnijder benoemd. Hij heeft het ambt bekleed van 1738 tot aan zijn dood in 1757. Hij blijkt een veel beter vakman dan zijn voorganger te zijn, en het lijdt geen twijfel, dat het 5e type van de guldens, dat in 1739 met een gouden proefslag begint, zijn werk is, evenals type 3 en type 4 van de halve guldens. Hij voert op het muntteken de verticale arcering van het linker onderveld in, en we vinden ditzelfde mt dan ook op de dukatons en zilveren dukaten van 1739—1757, op de dubbele dukaten van 1739—1758, op de halve en hele gouden ridders van 1749—1751, op de dukatons van de V.O.C. van 1739 en 1740, en op de halve duiten van de V.O.C. van 1752—1758. Voorzover de genoemde munten het generaliteitswapen vertonen, is dit gelijk aan het wapen dat onder type 5 van de guldens werd beschreven. Als interpunctie gebruikt hij de dubbele punt, ook op de bovengenoemde dukatons, zilveren dukaten, enkele en dubbele dukaten en gouden ridders. Ook het lettertype blijkt bij alle genoemde munten overeen te stemmen; consequent gebruikt hij in jaartal en waarde-aanduiding een romeinse I; de overige cijfers vertonen op alle genoemde munten gemeenschappelijke kenmerken: dunne neerhaal van de 7, en een naar beneden gerichte verbreding aan de voorkant van de horizontale streep van het zelfde cijfer, dit laatste ook bij de 3; naar boven gerichte verbreding en rechte hoek aan de horizontale streep van de 2. In zijn kroon zien we ook op alle genoemde munten bepaalde kenmerken.

In de kroonband staan de 17 juwelen anders gerangschikt dan bij van Cuylenburch bij wie grote en kleine elkaar beurtelings afwisselden; Van Swinderen laat na een groot juweel steeds 3 kleinere volgen, waarvan het middelste groter is dan de twee buitenste. De middelste fleuron van de kroon is met een band verbonden aan de bovenrand; midden boven die band staan vier parels ruitvormig gerangschikt, terwijl de beide zijkanten van de bovenrand 11 parels dragen (alleen bij de halve guldens van type 4 zijn dit er tien).

Na de dood van C. van Swinderen (1757) wordt L. Natter tot stempeisnijder benoemd, maar de halve gulden van 1758 (in 1757 geslagen!) is kennelijk nog het werk van Van Swinderen. Het is mij niet gelukt enig muntstempel met zekerheid aan Natter toe te schrijven: misschien is de uitzonderlijke kroon op de duit van 1759 zijn werk. Natter is maar kort in functie geweest, want op 11 oktober 1757 wordt hij opgevolgd door J. C. Marmé. Deze stempelsnijder vertoont zowel op de door hem gemaakte (en gesigneerde) pennningen als op de munten een aantal typische kenmerken. Zijn fraaie letters herkent men o.a. aan de afgeschuinde bovenkant van de A, de gespleten neerhaal van de G, en de spits toelopende onderkant van de rechter poot van de N. In zijn cijfers vinden we steeds een arabische 1 in plaats van de romeinse I, en bij de 2, de 3 en de 7 zien we een schuin eindstreepje aan de horizontale haal. We zien dit cijfertype op de dukaat, de zilveren dukaat, de dukaton en het muntmeesterspenninkje van dat jaar, en ook op de duiten van de stad vanaf 1758, en op de halve duiten voor de V.O.C. in en na dit jaar geslagen. Verder voert hij een nieuwe vorm voor het mt in, gekenmerkt door een van boven en aan de zijkanten ingebogen, en naar beneden toegespitst schild. Het linker onderveld is, evenals bij Van Swinderen, verticaal gearceerd. Dit soort schildje gebruikt hij ook als hartschild voor het provinciewapen. We kunnen het vanaf 1758 vinden op de halve duit voor de V.O.C., vanaf 1759 op de halve gulden en op de dubbele dukaat, vanaf 1760 op de gulden en op de hele en halve gouden rijder, vanaf 1761 op de hele en halve dukaton, vanaf 1764 op de scheepjesschelling. Ook in de Minerva brengt hij enige verandering aan: op de halve gulden vanaf 1759, en op de gulden vanaf 1760 heeft zij een naar buiten gedraaide rechtervoet; op de drieguldens is dit echter nimmer het geval. Ook de kroon van Marmé is anders: langs de bovenrand draagt zij nooit 11 parels aan weerszijden van het midden, maar meestal tien, en een enkele maal links tien en rechts negen (bijv. op de dukaton van 1759) of acht (op de dukaton van 1763). De kroon- of haarband toont negen juwelen, beurtelings rechthoeken en ruiten. Maar bij de halve guldens gaat dit niet op, en

blijft de configuratie van de juwelen zoals Van Swinderen die ontwierp. Dezelfde kroonband zullen we ook nog kunnen zien op de voor de V.O.C. geslagen guldens van 1786 en 1790, terwijl de gulden van 1794 met de W (voor West-Indië) 21 juwelen in de kroonband heeft, maar die dan toch gerangschikt zijn naar het voorbeeld van Van Swinderen.

De zgn. kwartguldens van 1758 en 1759 zijn wat hun poinçonnen betreft hybridisch: het mt, en vermoedelijk ook het wapen (met één vrij eind aan het lint van de pijlenbundel) zijn van Van Swinderen, de Minerva, de cijfers en de kroon, en vermoedelijk ook de letters, zijn van Marmé.

In 1763 vertrekt J. C. Marmé, die vóór zijn benoeming in Utrecht reeds als stempelsnijder werkzaam was in Duitsland, en daar o.a. de stempels sneed voor de dukaten van 1744 van Wied, naar Kleef. Te Utrecht werd in zijn plaats benoemd zijn zoon Johan Wilhelmus Marmé, die op 6 februari 1763 beëdigd werd als stempelsnijder. Hij is tot op hoge leeftijd aan de Utrechtse munt werkzaam gebleven, zij het ook de laatste jaren niet meer als graveur. In 1814 werd hij benoemd tot koster aan de Domkerk te Utrecht, alwaar hij op 5 september 1825 is overleden. De jonge Marmé heeft zich kennelijk tot doel gesteld het werk van zijn vader zo goed mogelijk te copiëren, en hij is hier wonderwel in geslaagd. Op de halve guldens vanaf 1763 staat een kleiner muntteken; verder is soms op de door hem gesneden poinçonnen de O iets ronder, en de verticale streep van de E iets naar rechts uitgeboid; men kan dit echter duidelijker zien op de dubbele dukaten dan op de guldens. Bij zijn studie over valse dukaten heeft Van der Wiel⁶ geen verschillen tussen het werk van vader en zoon gevonden. Bij de guldens van 1760 en 1762 komen exemplaren voor met een linksgewonden kabelrand, terwijl op alle andere zilveren munten de kabelrand naar rechts gewonden is. De kabelrand werd aangebracht met behulp van de kartelmachine van Castaing. De Utrechtse munt was de eerste in ons land die deze machine in gebruik nam; al in 1739 vinden we een kabelrand aan de Utrechtse dukaton. Met de kartelmachine kon men verschillende versieringen in de muntrand aanbrengen. Hoitsema en Feith⁷ beschrijven hoe dit gedaan werd: in twee stalen, horizontaal heen en weer gaande blokjes werd in een gleuf de gewenste versiering gegraveerd. De muntplaatjes werden daarna door deze gleuf gerold, waardoor in de rand een afdruk van de versiering ontstond. Het ligt m.i. voor de hand aan te nemen, dat de afwijkende karteling op de guldens van 1760 en 1762 het werk is van Johan C. Marmé.

Vanaf 1787 zien we op de halve guldens een ander lettertype, zonder de kenmerken van Marmé; ditzelfde lettertype treffen we aan op de guldens van 1798 en 1799, en op een deel van de drieguldens van 1795;

op de bedoelde munten zien we bovendien, dat het roosje op de sokkel in een ovaal staat, in plaats van in de ronde omlijsting die Marmé gebruikt, en dat de Minerva anders is uitgevoerd. Bovendien hebben de guldens een romeinse I in de waarde-aanduiding. Dit alles wijst op een andere stempelsnijder, die zeker al sinds 1787 op de Munt werkzaam moet zijn geweest. Nu weten we dat in 1795 naast Marmé als officieel stempelsnijder werd benoemd Hendrik Willemsz. de Meyer. Maar uit de publicatie van Servaas van Rooyen⁵ blijkt dat deze De Meyer reeds in 1781 als ijzersnijder aan de Utrechtse Munt verbonden was. Van zijn hand zijn o.a. een penning van 1783 op een Utrechts wapengenootschap (Vervolg Van Loon 596a), en een penning van 1786 op het 150-jarig bestaan van de Utrechtse Hogeschool (idem 643). Het lettertype van deze penningen komt overeen met dat van de guldens van 1798 en 1799. Ik voel me daarom gerechtigd de veranderingen die we sinds 1787 aantreffen toe te schrijven aan deze De Meyer. Van Marmé is bekend dat hij in 1806 aan een ernstige vermindering van zijn gezichtsvermogen leed; het is dan ook niet te verwonderen dat hij meer en meer aan De Meyer overliet. De romeinse I en het „nieuwe” lettertype zien we ook op de dukaat vanaf 1801 en op de dubbele dukaat vanaf 1802; vanaf 1780 komen er al dukaten voor met de romeinse I, maar met de letters van Marmé. De dukatons en de zilveren dukaten vertonen ook in de laatste jaargangen geen spoor van het werk van De Meyer.

¹ H. Enno van Gelder, *Munthervorming tijdens de Republiek (1659—1694)*, Amsterdam 1949.

² L. W. A. Besier (*De muntmeesters en hun muntslag in de provinciale en stedelijke munthuizen van de Republiek der Vereenigde Nederlanden en de Bataafsche Republiek*, Utrecht 1890), vermeldt het voorkomen van drieguldens van 1796, en J. Schulman (*Handboek van de Nederlandsche munten van 1795—1945*, Amsterdam 1946) noemt deze munt onder nr. 88; het enige exemplaar van dit jaar dat ik onder ogen kreeg was van geheel andere makelij, met cursieve cijfers in het jaartal. Graveursproef? Latere namaak?

³ Van deze laatste gulden vindt men een afbeelding bij Schulman, waar deze munt onder nr. 98 is genoemd, zonder dat het verschil in waarde-aanduiding wordt vermeld.

⁴ A. van der Wiel, Munten als Nieuwjaarspenningen geslagen, *Jaarboek* 41 (1954), p. 19.

⁵ W. I. de Voogt, *Geschiedenis van het Muntwezen der Vereenigde Nederlanden*, Deel I Gelderland, Amsterdam 1874.

⁶ A. van der Wiel, Valse Nederlandse dukaten II, *Jaarboek* 43 (1956), p. 58.

⁷ C. Hoitsema en F. Feith, *De Utrechtse Munt, uit haar verleden en heden*, Utrecht 1912, p. 68.

⁸ A. J. Servaas van Rooyen, De Zeister medailleur Barend Christiaan van Calker, *Jaarboek* 4 (1917), p. 74.

SUMMARY

Three-guilder pieces, guilders and half guilders of Utrecht

A detailed survey is given of the many variations occurring in the types of these three denominations for the period 1681—1799. On the obv., for instance, there are differences in form and number of jewels of the crown, in the form of the coat-of-arms, or in the indication of the denominations. On the rev. Minerva has been depicted in different positions, there are differences in the ornaments on the socle, in the position of the date, and in the form of the mint mark. Variations in legends and lettering are also indicated. The author comes to the conclusion that changes in the aspect of the dies are approximately contemporaneous with the appearance of new die-cutters, who interpreted the general design in a slightly different way.

1

1

13

23 bis

3

8

Drieguldens, guldens en halve guldens van Utrecht

15

40

41

1 a

23

Drieguldens, guldens en halve guldens van Utrecht